

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ
ԱՐԵՎԵԼՔ



ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

VII

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԵՐԵՎԱՆ – 2011

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NEAR EAST

VII

HISTORY
POLITICS
CULTURE

YEREVAN – 2011

**The book is recommended for publications by the Scientific Council of
the Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences,
Republic of Armenia**

EDITORIAL BOARD

**S. Grigoryan (Chairwoman), A. Hovhannisyan,
R. Ghazaryan, G. Iskandaryan,
A. Harutjunyan, A. Pashayan**

Computer Design: N. Karakhanyan

The book includes articles presented at the 31st Conference
of Young Orientalists (Yerevan, 28-30 July, 2010)

ԱԶԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ XIV ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ
ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՇՈՒՐՁ

Պատմահայր Հերոդոտոսը գրում է. «Սագարտիները, սարանգները, թամանները, ուտիները, մյուկերը և Կարմիր ծովում գտնվող կղզիների բնակիչները, որտեղ արքան բնակեցնում է, այսպես կոչված, տեղահանվածներին, այս բոլորը վճարում էին վեց հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնչորսերորդ նահանգն էր»¹: Պատմահայրը տարբեր առիթներով մի քանի անգամ ևս անդրադառնում է նշված ցեղերին, որոնցից նախ կքննենք առաջինն հիշատակված սագարտիներին, հետո մյուս ցեղերին ու ժողովուրդներին վերաբերող տեղեկությունները:

Սագարտիներ: Հերոդոտոսը սագարտիներին հիշատակում է նաև հետևյալ տեղեկություններում: Ըստ պատմիչի՝ սագարտիները պարսկական վաչկատուն ցեղերից էին (I, 125): Սագարտիները հիշատակվում են նաև Քսերքսեսի Հելլադա արշավող բանակի կազմում. «Կային նաև ինչ-որ վաչկատուն մարդիկ, որոնք կոչվում են սագարտիներ: Նրանց ազգությունը և լեզուն պարսկական է, բայց հանդերձանքը պարսկականի և պակտյուականի միջև մի բան է: Նրանք հանում էին ութ հազար հեծյալ: Նրանք, սովորաբար, չունեն ո՛չ պղնձե, ո՛չ երկաթե զենքեր, բացի դաշույններից, և օգտագործում են կաշվե երիզներից հյուսած օղապարաններ, որոնց էլ ապավինած, նրանք գնում են պատերազմի... Նրանք կանգնած էին պարսիկների կողքին» (VII, 85-86): Վերջին տեղեկության մեջ մեկ անգամ ևս Հերոդոտոսը նշում է սագարտիների պարսկական ծագումը, իսկ նրանց հանդերձանքի որոշ նմանությունը պակտյուականին սագարտիներին կապում է Աքեմենյան տերության արևելյան շրջանների հետ: Պակտյուիկեն գտնվել է Ինդոս գետի վերին հոսանքից հյուսիս-արևմուտք ընկած շրջանում և, թերևս, համապատասխանում է ներկայիս Աֆղանստանի Փակտիա, Փակտիկա նահանգներին և մտել է VII սատրապության կազմի մեջ²: Ըստ մասնագիտական գրականության մեջ եղած կարծիքի՝ սագարտիները բնակվել են, հավանաբար, Իրանական բարձրավանդակի կենտրոնական լեռնային և անապատային շրջաններում: Գոյություն է ունեցել նաև սագարտիների արևմտյան մարական խումբը³: Սրանց գոյության մասին, բացի հին պարսկական աղբյուրից, վկայում է նաև Պտղոմեոսի տեղեկությունը (VI, 2, 5-6), ըստ որի՝ սագարտիները գտնվել են Մարաստանում, Չագրոսի լեռներում⁴: Ստեփանոս Բյուզանդացու աղբյուրը Սագարտիան համարում է թերակղզի Կասպից ծովում, որտեղ ապ-

րում էր սագարտիներ ժողովուրդը⁵: Այս տեղեկության մեջ անհայտ է, թե հեղինակը որ թերակղզին նկատի ունի, սակայն այս սագարտիներին նույնպես կարելի է կապել արևմտյան խմբի հետ: Ի. Խլոպինը կարծում է, որ սագարտիները սխալմամբ են ընդգրկվել XIV սատրապության մեջ վրկանների փոխարեն, ինչն անընդունելի է⁶: Սագարտիան Մարական կայսրության արևելյան մասն էր⁷: Մասնագիտական գրականության մեջ, համաձայն գոյություն ունեցող տեսակետի, սագարտիները նույնանում են ասսուրական աղբյուրների Չիկերտուին, ընդ որում, և՛ սագարտիները, և՛ զիկերտացիները հեծյալներ էին⁸: Ռ. Մելիքովը, հետևելով Է. Գրանտովսկուն, ընդհանրապես բացառում է արևելյան սագարտիների գոյությունը⁹: Սակայն Հերոդոտոսի տեղեկությունները սագարտիների մասին վկայում են վերջիններիս արևելյան խմբի գոյությունը, ընդ որում արևելյան խմբի գոյությունը հնարավոր էր ինչպես սագարտիների վաչկատուն լինելու հանգամանքով, այնպես էլ Աքեմենյան արքունիքի առանձին ցեղերի վերաբնակեցման քաղաքականությամբ (հմմտ., օրինակ, XIV սատրապության մեջ հիշատակվող տեղահանվածներին):

Սարանգներ: Առանձին ջոկատով հիշատակվում են նաև Քսերքսեսի բանակի կազմում (VII, 67): Մեկ այլ տեղեկության մեջ էլ նրանց մասին Հերոդոտոսը գրում է. «Ասիայում կա մի դաշտավայր, բոլոր կողմերից լեռներով շրջապատված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է քորասմներին և գտնվում է նույն քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և թամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային» (III, 117): Այս տեղեկությունն անորոշ է¹⁰, քանի որ դաշտավայրը չէր կարող գտնվել նշված ցեղերի բնակության սահմաններում, որոնց աշխարհագրությունը բացառում է որևէ նույնացում, և մեզ համար միայն կարևոր է սարանգների և թամանների համատեղ հիշատակվելը: Սարանգները բնակվել են ներկայիս Սիսթանի տարածքում, Իրանի և Աֆղանստանի սահմանում, Խամուն լճի մոտ¹¹: Ի. Խլոպինը սարանգներին տեղադրում է Հյուսիսային Իրանում, Էլբուրսից հարավ¹²: Ա. Օլմսթեդը տեղադրում է Արեյայի հարավում, Էտիմանդեր գետի հովտում¹³: Ճիշտ ձևն է Չարանգ կամ Դրանգիանա, որը փորձել են բացատրել՝ որպես «ծովային երկիր»¹⁴: Դրանգներ-զարանգները հիշատակվում են հին աղբյուրներում¹⁵: Չրանգ շահաստանը հիշատակվում է նաև «Շահրիստանիհա-յի Էրան» պահլավական աշխարհագրական տրակտատում¹⁶:

Թամաններ: Բնակվել են Արախոսիայում, ներկայիս Հարավային Աֆղանստանում: Ռ. Ֆրայը թամանների անունն ուղղելով կապում է Ի-

սիդոր Քարակացու հիշատակած Անատի շրջանի¹⁷ հետ, որը համապատասխանում է ներկայիս Աֆղանստանի Ֆարահ նահանգին¹⁸: Ըստ ուսումնասիրողի՝ թամանների անունը, թերևս, պահպանվել է Ղանդահարից արևելք գտնվող Չաման քաղաքի անվան մեջ¹⁹: Ե. Հերցֆելդը կարծում է, որ թամանները Արախոսիա աշխարհագրական անվան էթնիկական անվանումն է²⁰:

Ուտիներ: Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, Հերոդոտոսի մոտ խոսքը գնում է ուտիների երկու առանձին խմբի մասին, մեկը՝ Իրանի ներքին շրջաններում (III, 93.2), մյուսը (VII, 68)՝ Արաքսից հարավ՝ Իրանական Ադրբեջանում²¹: Ի. Դյակոնովի կարծիքով, մերձարաքսյան ուտիները մտել են Այսրկովկասում առաջացած Սկյութական թագավորության կազմի մեջ²²: Է. Գրանտովսկին կարծում է, որ եղել է ուտիների մեկ ցեղ՝ Կուրից հարավ և Արաքսի ստորին հոսանքից արևմուտք²³, այսինքն, ըստ էության, նկատի ունի Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի տարածքը: Ուտիները կապվում են հին պարսկական Յաուտիյայի հետ և, հավանաբար, Կրմանի իսլամական ժամանակաշրջանի ջուտերի նախնիներն են, որոնց չպետք է շփոթել զուտտ-զնչուների հետ²⁴: Ուտիները մտնում էին Կրմանի մեջ: Ռ. Մելիքովը, ընդունելով Յաուտիյայի տեղադրությունը Կրմանում, բացառում է ուտիների նույնացումը Յաուտիյային²⁵: Նշենք, որ հայոց Ուտիք աշխարհի անունը կապված է «հովիտ» բառի հետ և ուտիների ցեղանվան հետ ոչ մի ծագումնաբանական առնչություն չունի²⁶: Քսերքսեսի հունական արշավանքին ուտիները, մյուկերը, պարիկանիները, ըստ Հերոդոտոսի, զինված էին պակտյուրացիների նման, ընդ որում, ուտիները և մյուկերը հանդես են գալիս միասին, իսկ պարիկանիները՝ առանձին (VII, 68): Հետևաբար ուտիների, ինչպես նաև մյուկերի նույնացումը Ուտիքին և Մուղանին արհեստական է և անհիմն:

Մյուկեր: Մյուկերին ևս որոշ ուսումնասիրողներ բաժանում են երկու խմբի. մեկը՝ Իրանի ներքին շրջաններում, երկրորդը՝ Արաքսի մոտ²⁷: Ռ. Մելիքովը մյուկերի նույնացումը հին պարսկական արձանագրությունների Մակա երկրին բացառում է և տեղադրում է Մուղանում²⁸: Ռ. Ֆրայը մյուկերին համարում է մեկ ցեղ և նույնացնում Մակա-Մեկրանին²⁹: Է. Գրանտովսկին խոսում է մյուկերի մեկ խմբի մասին և տեղադրում Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում, այսինքն՝ Մուղանի տարածքում³⁰: Այս տարակարծությունների պատճառը Հեկատեոս Միլեթացու տեղեկությունն է. «մյուկերից մինչև Արաքս գետը»³¹: Այս տեղեկությունը սուկ ցույց է տալիս Ասիայի սահմանը հարավից՝ Կարմիր ծովի ափին բնակվող մյուկերից մինչև հյուսիս՝ Արաքս գետը, որը կարող է լինել Ամու-Դարյան կամ էլ Ինդոսը: Հետևաբար նշված տեղեկության Արաքսի նույնացումը հայկական Երասխին բացառվում է,

քանի որ Արաքսը Հերոդոտոսի մոտ համապատասխանում է Սեֆիդ-ռուդին, Դանուբին, Ամու-Դարյային, բայց ոչ Երասխին³²:

Կարմիր ծովում գտնվող կղզիների բնակիչներ: Հերոդոտոսը նկատի ունի Պարսից ծոցի արևելյան հատվածի և Արաքսկան ծովի հյուսիսում մինչև Հինգուղ գետն ընկած կղզիները:

Այսպիսով, XIV սատրապությունը տեղադրվում է Մարական սատրապությունից հարավ-արևելք և Պարսքից արևելք ընկած շրջաններում: Հետևաբար, մյուկերի և ուտիների այդ շրջաններից դուրս տեղորոշումները չեն հաստատվում սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով:

*HOVHANNES KHORIKYAN
(IOS)*

ON THE ETHNIC STRUCTURE OF THE XIV SATRAPY OF ACHAEMENIAN PERSIA

Many important and wrinkled issues on the administrative policy and historical geography of Achaemenian Persia were examined in the article, the elucidation of which has an important meaning for studying the history of the Empire as well as obeying peoples. The Mycians and Utians of the XIV Satrapy are situated only in Maka and Kirman.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի (այսուհետև՝ Հերոդոտոս), Ե., 1986, III, 93: Տե՛ս՝ նաև Herodotus (with an English translation by A. D. Godley), Vol. II, Cambridge-Massachusetts-London, 1957, (Loeb Classical Library), p. 121. Այսուհետև հղումները տե՛ս տեքստում:

2. Նույն տեղում, III, 102; IV, 44; VII, 408: Այս Պակտյուիկեն տարբեր է XIII սատրապության մեջ մտնող Պակտյուիկեից (տե՛ս Խորիկյան Հ., Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI-IV դարերում, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2005, № 3, էջ 173-192): Ըստ Ե. Հերցֆելդի՝ պակտյուացիները պարսպամիսադների էթնիկական անվանումն է, տե՛ս՝ Herzfeld E., The Persian Empire. Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East, Wiesbaden, 1968, p. 337.

3. Дьяконов И., История Мидии, М.-Л., 1956, с. 339, прим. 1, с. 340. Սրանք, դատելով Բեհիսթունի արձանագրությունից, գտնվել են նախկին Ասորեստանի մասը կազմող Արբելայի շրջանում: Տե՛ս՝ «Դարեհ Վշտասպի Բիսե-

թունյան արձանագրությունը», քարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Գ. Նալբանդյանի, Ե., 1964, էջ 16-17:

4. Marquart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Bd. I, Göttingen, 1896, S. 231; Грантовский Э., Сагартии и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота, Краткие сообщения Института народов Азии, XLVI, 1962, с. 246.

5. Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt. Ex recensione Aug. Meinekii, I, Ber., 1849, p. 549.

6. Хлопин И., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, Страны и народы Востока, М., 1969, вып. 8, с. 187 и след. Վրկանները մտել են XI սատրապության մեջ: Տե՛ս՝ Խորիկյան Հ., Արեւմտեան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ, ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2006, № 1, էջ 147-157:

7. Olmstead A., History of the Persian Empire, Third Impression, Chicago, 1960, p. 115.

8. Грантовский Э., Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970, с. 272-273; Алиев И., Племена и племенные группы в Атропатене, Вестник древней истории (այսուհետև՝ ВДИ), 1987, N 3, с. 67-68. Չիկերտացիների նույնացումը հայկական Սդերդին կասկածելի է, տե՛ս Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 301-302:

9. Грантовский Э., նշվ. աշխ., էջ 170, 272; Меликов Р., Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI–IV вв. до н. э.), Баку, 2003, с. 138-139. Ասագարթան մասնագիտական գրականության մեջ ստուգարանել են «քարայր», «ծիակառք» և այլն: Տե՛ս՝ Kent R., Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon, 2nd ed., New Haven, 1953, p. 173; Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 340; Грантовский Э., նշվ. աշխ., էջ 274; Меликов Р., նշվ. աշխ., էջ 136:

10. Տարակարծությունների մասին տե՛ս Доватур А., Каллистов Д., Шишова И., Народы нашей страны в “Истории” Геродота, М., 1982, с. 201-202.

11. Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 357:

12. Хлопин И., նշվ. աշխ., էջ 289 և հաջ.:

13. Olmstead A., նշվ. աշխ., էջ 46:

14. Фрай Р., Наследие Ирана, М., 1972, с. 78. Տե՛ս նաև Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 331:

15. Страбон, География в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. Страгановского, Л., 1964, с. 673; Դանիելյան Է., Իսիդոր Զարակացու պարթևական կայանները, ՊԲՀ, 1971, № 4, էջ 175; Արիանոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Ե., 1987, էջ 114, 123, 247, 252; Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, «Ալեքսանդր Մակեդոնացի», Ե., 1987, էջ 423:

16. Խորշուղյան Է., «Շահրիստանիհա-յի Էրան» (պահլավական աշխարհագրական տրակտատ), Իրան-նամե, Ե., 1993, № 4, էջ 27:

17. Դանիելյան Է., Իսիդոր Զարակացու պարթևական կայանները, էջ 175:

18. Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 78:

19. Նույն տեղում:
20. Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 332-334:
21. Marquart J., Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Bd. II, Leipzig, 1901, S. 172; Алиев И., История Мидии, Баку, 1960, с. 103, прим. 5; Меликов Р., նշվ. աշխ., էջ 117:
22. Дьяконов И., նշվ. աշխ., էջ 280:
23. Грантовский Э., նշվ. աշխ., էջ 239 և հաջ.:
24. Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 79: Տե՛ս նաև Herzfeld E., նշվ. աշխ., էջ 300: Ուտիների՝ Յասուտիյայի և մյուկերին Մակայի հետ կապում է նաև Ե. Հերցֆելդը, տե՛ս նույն տեղում, էջ 196, 300:
25. Меликов Р., նշվ. աշխ., էջ 115:
26. Арутюнян Б., Рауф Меликов, Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.), «Գիտության գլորուս», 2005, հ. 5, էջ 144-146: Հմմտ. Կարազոյրյան Հ., Մեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Ե., 1998, էջ 185:
27. Marquart J., Untersuchungen..., II, S. 174; Алиев И., նշվ. աշխ., էջ 103, ծմբ. 5; 104, ծմբ. 6:
28. Меликов Р., նշվ. աշխ., էջ 122:
29. Фрай Р., նշվ. աշխ., էջ 79:
30. Грантовский Э., նշվ. աշխ., էջ 236 և հաջ.: Մեր կարծիքով, Մուղան անունն ավելի շուտ կապված է մոգերի, քան թե, ինչպես կարծում է Ի. Ալիևը, մյուկերի հետ: Այս կապակցությամբ տե՛ս՝ օրինակ, Алиев И., Племена..., էջ 63: Այս առումով անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի գավառանունների վրա, որոնց անվանումների կապը գրադաշտական պաշտամունքի և հավատալիքների հետ միանգամայն հնարավոր է: Օրինակ, Որմիզդ-Պերոժ գավառանունը կապված է Ահուրա-Մազդայի հետ և նշանակում է «Որմիզդի հաղթանակի վայր», տե՛ս Хуршудян Э., Армения и сасанидский Иран, Алматы, 2003, с. 228, прим. 332, 333.
31. Латышев В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1947, N 1, с. 300.
32. Արարի նույնացումների մասին տե՛ս Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, с. 76; Խորիկյան Հ., Արեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության մատիենների տեղադրության շուրջ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետև՝ ՄՄԱԵԺ), հ. XXVI, Ե., 2007, էջ 27; նույնի՝ Ապոլոնորոսի մի տեղեկության շուրջ, ՊԲՀ, 2008, № 1, էջ 229: